

god de

Edward
Schillebeeckx

levende

GOD DE LEVENDE

Edward Schillebeeckx

God de levende

Bezorgd, vertaald en ingeleid door

STEPHAN VAN ERP

KokBoekencentrum Uitgevers • Utrecht

Ontwerp omslag: Garage BNO
Lay-out binnenwerk: Elgraphic

ISBN 978 90 435 2939 6
ISBN e-book 978 90 435 2940 2
NUR 700

www.kokboekencentrum.nl

© 2019 KokBoekencentrum Uitgevers, Utrecht

Alle rechten voorbehouden.

Uitgeverij KokBoekencentrum vindt het belangrijk om op milieuvriendelijke en verantwoorde wijze met natuurlijke bronnen om te gaan. Bij de productie van het papieren boek van deze titel is daarom gebruikgemaakt van papier waarvan het zeker is dat de productie niet tot bosvernietiging heeft geleid.

Inhoud

Geloven in de levende God: Leven en werk van Edward Schillebeeckx (inleiding door Stephan van Erp)	7
Het nieuwe Godsbeeld, secularisatie en politiek (1968)	36
God de levende (1981)	71
Spreken over God in een context van bevrijding (1984)	91
Cultuur, godsdienst en geweld: Theologie als onderdeel van een cultuur (1996)	109

Geloven in de levende God

Leven en werk van Edward Schillebeeckx

STEPHAN VAN ERP

Als Edward Schillebeeckx (1914–2009) nog had geleefd, zou hij ons aanraden de krant door te spitten of een recent boek ter hand te nemen, in plaats van zijn teksten nog eens te lezen. Hijzelf probeerde als theoloog het christelijk geloof steeds opnieuw in verband te brengen met de actualiteit. Zouden we ook niet beter doen zoals hij en ons bezighouden met onze eigen tijd? Bij zijn afscheid als hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Nijmegen hield hij een rede met de titel: ‘Theologisch geloofsverstaan anno 1983’. Hierin besprak hij de wisselwerking tussen traditie en de huidige tijd, tussen het oude en het nieuwe. De eigen tijd is volgens Schillebeeckx een belangrijke bouwsteen van het geloof. De traditionele geloofswaarheden zullen telkens weer tegen het licht van de nieuwe tijd moeten worden gehouden. Daarom zal de theologie, als wetenschappelijke studie van het geloof, zich steeds moeten vernieuwen. Hijzelf heeft deze opdracht tot vernieuwing van meet af aan zeer serieus genomen, ook toen dat nog niet in de mode was. De consequentie van die aanpak is dat zijn teksten tegenwoordig wat gedateerd overkomen. Ze gaan immers over de vragen van de tijd waarin ze zijn geschreven en vertonen ook de culturele kenmerken, de voorbeelden en het taalgebruik van die specifieke periode. Men zou hetzelfde kunnen denken over de artikelen die zijn verzameld in deze bundel, maar toch zal blijken dat ze aan belang niets hebben ingeboet. Integendeel, Schillebeeckx blijkt bij nader inzien telkens weer verrassend actueel.

Secularisatie en theologie

De blijvende betekenis van Schillebeeckx' theologie is deels te verklaren uit het feit dat zijn vragen nog altijd de onze zijn. De teksten in dit boek gaan over secularisatie en de gevolgen ervan voor het christelijk geloof. Nu zou men kunnen denken dat het thema 'secularisatie' achterhaald is. Lang heeft men gedacht dat de sociaal-culturele ontwikkelingen die men rekent tot het secularisatieproces onomkeerbaar waren en het gevolg van een vooruitgang die niet te stuiten was. Volgens sommigen is de secularisatie immers een voldongen feit en als zodanig niet langer interessant. Anderen beweren daarentegen dat het juist een achterhaald idee is omdat religie onuitroeibaar lijkt en telkens weer nieuwe gedaanten aanneemt.

Toch is er ook aanleiding om met nieuwe ogen te kijken naar wat er heeft bijgedragen tot wat men 'secularisatie' is gaan noemen en wat de consequenties ervan zijn geweest. In het bijzonder in de rooms-katholieke kerk in West-Europa is de enorme en snelle terugloop van het kerkbezoek niet zo eenvoudig te verklaren, zeker niet in vergelijking met de soms exponentiële groei van diezelfde kerk in Afrika en Azië. Geboortecijfers en economische factoren vormen een deel van de verklaring, maar bieden geen antwoord op de vraag waarom er wereldwijd zulke grote regionale verschillen bestaan in de wijze waarop men reageert op secularisatie. Waarom hebben de modernisering van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) geen halt weten toe te roepen aan de kerkverlating in West-Europa? En waarom volgen de andere werelddelen niet in hetzelfde spoor? Zo zijn er meer onopgeloste vragen. Wat zijn de consequenties voor gelovigen die in een seculiere cultuur leven? En zijn er ideologische alternatieven in de plaats van het religieus geloof gekomen daar waar men religieus onverschillig lijkt te zijn geworden,

zoals in Nederland? Moeten theologen deze ontwikkelingen met lede ogen aanzien en leren leven met de gevolgen van de secularisering voor de kerk?

Schillebeeckx heeft zijn theologie ontwikkeld in gesprek met een seculariserende cultuur. Het was een van de belangrijkste drijfveren van zijn theologie. Ondanks zijn inspanningen om de theologie bij de tijd te brengen en ondanks zijn kerkelijke, maatschappelijke en wetenschappelijke invloed in de jaren zestig en zeventig, dacht men rond de eeuwwisseling dat zijn theologie achterhaald was. Hij richtte zich immers op een gelovig publiek dat steeds kleiner werd en hanteerde een begrippenapparaat dat al snel gedateerd leek. Men meende dat theologen als Schillebeeckx achterhoedegevechten voerden, en dat sociologen en antropologen een beter antwoord op vragen omtrent secularisatie konden geven. Inmiddels lijkt het tij echter te keren. Ondanks de tanende invloed van het christendom op de westerse cultuur, ziet men tegenwoordig in dat de theologie, in plaats van dat ze onderdeel is van de geschiedenis waar de secularisatie definitief mee afrekende, juist een belangrijke bijdrage kan leveren aan een analyse van de huidige tijd.¹ Theologen worden beschouwd als representanten van wijsheidstradities die vergeten aspecten van het menselijk leven belichten, of een broodnodig genuanceerd geluid laten horen in een gepolariseerd publiek debat over de toekomst van de samenleving. De theologie is zelf echter ook veranderd en lijkt beter aan te sluiten bij de geest van de tijd. In kerk en theologie heeft men bijvoorbeeld al enige tijd veel aandacht voor politieke thema's. Zo is de theologie een be-

---

1 Zie bijvoorbeeld hoe de Duitse socioloog Hans Joas de theologie weer een prominente rol geeft in zijn magistrale werk *De macht van het heilige. Een alternatief voor de geschiedenis van de onttovering*, Rotterdam 2018; zie ook Dennis Vanden Auweele, *Bekentenissen van een afvallige atheïst*, Antwerpen 2019; of denk aan de aandacht die Yvonne Zonderdorp kreeg voor haar boek *Onge-lofelijk! Over de verrassende comeback van religie*, Amsterdam 2018.

langrijke maatschappijkritische en ook zelfkritische stem geworden. Een theoloog als Schillebeeckx, die de relatie tussen de kerk en de moderne wereld probeerde te verstaan, wordt dan opeens weer interessant.²

Al tijdens de jaren veertig dacht de jonge Schillebeeckx na over de vruchtbare invloed van een seculariserende cultuur op het christendom. In de jaren vijftig en zestig schreef hij meerdere artikelen over wat hij ‘het niet-godsdienstig humanisme’ noemde. In plaats van reden tot zorg bood de seculiere tijd naar zijn mening mogelijkheden om het christelijk geloof te zuiveren van een klerikalisme en een spirituele verhevenheid die niet bij de kern van dat geloof horen. Volgens hem kon de kerk haar voordeel doen met de gedaanteveranderingen die religie en cultuur in de moderne tijd doormaakten. De theologie zou haar nieuwe inzichten kunnen ontleen aan wat er in de wereld gebeurt en aan de culturele dynamiek en diversiteit die de wereld herbergt. Daarmee had hij echter geen antropologisering van het geloof voor ogen, een verklaring van het geloof op menselijke gronden, zoals zijn gereformeerde tijdgenoot Harrie Kuitert. Schillebeeckx had juist theologische redenen om de wereld als uitgangspunt van zijn theologie te beschouwen. De God van het christendom, zo benadrukte hij altijd, is een op mensen betrokken God die

---

2 Niet alleen in theologie van de Lage Landen is er een hernieuwde interesse in Schillebeeckx’ theologie, maar ook wereldwijd blijft de aandacht voor zijn werk springlevend. In Nederland dragen twee bijzondere leerstoelen zijn naam: aan de Vrije Universiteit en aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In Nijmegen en Leuven werken meerdere PhD-studenten aan onderzoeksprojecten over zijn theologie. Naast de grote groep studenten in de Lage Landen, is er ook een jonge generatie theologen in Noord- en Zuid-Amerika, Afrika, Australië en Azië die interesse heeft in zijn denken. Uitgeverij Bloomsbury gaf in 2014 de *Collected Works* van Schillebeeckx uit, die bestaan uit elf delen met deels hertaald en deels nieuw vertaald werk. Diezelfde uitgeverij begon in 2017 met een reeks speciaal gewijd aan nieuw onderzoek naar zijn theologie: *T&T Clark Studies in Edward Schillebeeckx*, waarin inmiddels al enige delen zijn verschenen.

het heil in de wereld en in de geschiedenis heeft gebracht. Hoe meer aandacht de theologie dus besteedt aan de cultuur, haar geschiedenis en haar expressies, hoe beter ze tot het inzicht kan komen dat en hoe God handelt in de wereld.

Deze gerichtheid op de wereld reduceert de theologie echter niet tot een variant van de cultuurwetenschappen. Tegenwoordig heeft men in de religiewetenschappen veel aandacht voor de materialiteit en fenomenaliteit van religie. Men richt zich vooral op de praktijken van religieuze gemeenschappen of op culturele gebruiken die een familiegelijkenis vertonen met de religie, eerder dan op de theologische ideeën die aan deze praktijken ten grondslag liggen. Schillebeeckx heeft de weg gebaad voor deze benaderingen door zo nadrukkelijk de concrete geschiedenis te beschouwen als een toegang om tot kennis van God te komen, maar hij heeft zelf nooit geconcludeerd dat men daarom niet meer kan doen dan de cultuur en haar religieuze praktijken beschrijven. Het ging hem uiteindelijk om de theologie, om het spreken over God. Van de middeleeuwse kerkleraar Thomas van Aquino (1224/5-1274) had hij geleerd dat men niet direct over God kan spreken en dat elke vorm van godskennis altijd al bemiddeld wordt door menselijke begrippen, die we echter niet mogen verwarren met God zelf. De theologie moet volgens Schillebeeckx daarom de actuele – ook de seculiere – cultuur gebruiken om telkens opnieuw over de unieke en universele heilsboodschap van het christendom te blijven nadenken. Het is immers maar midden in de cultuur dat mensen die boodschap kunnen horen. De theologie kan bijdragen aan het goede verstaan van die boodschap en kritiek leveren wanneer de interpretaties ervan met de boodschap zelf worden gelijkgesteld. Schillebeeckx' werk bevat dus een gezonde spanning die het best gekenmerkt kan worden als die tussen de universaliteit van het geloof en de particulariteit van religieuze tradities en hun theologische interpretaties.

Kan men in een seculiere tijd die wordt getekend door conflict en geweld wel blijven spreken over een universele heilsboodschap? Volgens Schillebeeckx wel. Voor hem bood het geloof in Jezus Christus ruimte aan een kritisch engagement ten dienste van bevrijding en gerechtigheid. Dat geloof is volgens hem veel meer dan een ethiek, een richtsnoer voor het goede leven. Menselijke bevrijding is weliswaar de voedingsbodem voor ons geloof in een bevrijdende God, maar het is het begrijpen van deze goddelijke bevrijding waar het in de theologie om te doen is. Schillebeeckx beschouwt het geloof als een bestaanswijze waarin men zich gedragen weet door een levende God. Dit is volgens hem de God die ook en misschien wel vooral aanwezig is op plaatsen waar de wereld maar al te werelds is. De centrale vraag van zijn theologie zou daarom als volgt kunnen worden omschreven: Waar ervaren wij Jezus Christus, zijn leven, lijden en opstanding, als heil en bevrijding voor onze tijd? In plaats van om een beschrijving van de actuele cultuur en de rol van de religies daarin, gaat het Schillebeeckx om een gelovig engagement en inzet in naam van de God die zelf bevrijdend handelt in onze geschiedenis.

Schillebeeckx noemde zich in een interview ooit een ‘gelukkige theoloog’.³ Zijn teksten over secularisatie getuigen ook van een niet aflatend optimisme. Het uitgangspunt is immers steeds dat de God van Jezus Christus blijvend op mensen betrokken is, ook al hebben we soms het gevoel dat het tegendeel het geval is en God ons heeft verlaten. Ondanks het feit dat er sinds de jaren zestig sprake was van toenevende kerkverlating en van aanhoudende godsdienstkritiek, bleef hij de secularisatie positief benaderen, zonder ooit de

---

3 Edward Schillebeeckx, *Sono Un Teologo Felici. Colloqui con Francesco Strazzari*, Bologna 1993 (vertaald in het Engels door John Bowden: *I am a Happy Theologian* [Conversations with Francesco Strazzari], London 1994; de tekst van deze gesprekken vormden de basis voor: Edward Schillebeeckx, *Theologisch testament. Notarieel nog niet verleden*, Baarn 1994).

problemen uit het oog te verliezen. De teksten in dit boek getuigen daarvan. Ze bestrijken de periode van de jaren zestig tot de jaren negentig en schetsen zo een mooi beeld van de accentverschuivingen in zijn denken over God in de moderne wereld. Vooraleerst een beschrijving te geven van de afzonderlijke teksten, nu eerst een kort overzicht van Schillebeeckx' leven en werk, als achtergrond bij zijn theologie.

Biografische schets

Edward Schillebeeckx werd op 12 november 1914 in Antwerpen geboren, vlak na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog.⁴ Naar eigen zeggen werd hij geboren tijdens een hevig bombardement op Antwerpen, maar de geschiedenisboeken vertellen een ander verhaal.⁵ Op 12 november viel de eerste sneeuw van die winter en dat had juist een adempauze aan het front tot gevolg. Edward was het zesde kind van wat er uiteindelijk veertien zouden worden. Edwards vader, Constant Schillebeeckx, was registeraccountant in Brussel en zijn moeder, Johanna Calis, deed het werk thuis. Het katholieke geloof was een vanzelfsprekendheid in huize Schillebeeckx. In een televisie-interview zou Schillebeeckx later zeggen dat

---

4 Voor een korte biografie van Schillebeeckx, zie: Maarten van den Bos & Stephan van Erp, *Een gelukkige theoloog. Honderd jaar Edward Schillebeeckx*, Nijmegen 2014; Stephan van Erp, 'Tussen traditie en situatie. Edward Schillebeeckx voor een volgende generatie', in: Stephan van Erp (red.), *Trouw aan Gods toekomst. De blijvende betekenis van Edward Schillebeeckx*, Amsterdam 2010, 6-26; John Bowden, *Edward Schillebeeckx: Portrait of a Theologian*, Londen 1983 (Ned. vert. *Edward Schillebeeckx: Portret van een theoloog*, Baarn 1984); Robert Schreiter, 'Edward Schillebeeckx: An Orientation to His Thought', in *The Schillebeeckx Reader*, ed. Robert Schreiter, New York 1984, 1-24 (Ned. vert. *Tekst & toelichting*, Baarn 1984, 15-34); Philip Kennedy, *Schillebeeckx* [Outstanding Christian Thinkers], Londen 1993.

5 Edward Schillebeeckx, *Theologisch testament*, 16. Zie ook: Erik Borgman, *Edward Schillebeeckx: een theoloog in zijn geschiedenis. Deel I: Een katholieke cultuurtheologie (1914-1965)*, Baarn 1999, 28.

katholiek zijn vroeger voor hem heel gewoon was, maar dat ze thuis tegelijkertijd weinig benul hadden van de wereldkerk, of van wat paus en bisschoppen beweerden en deden. In huize Schillebeeckx werd louter Nederlands gesproken en dat zou de jonge Edward opbreken toen hij op elfjarige leeftijd naar het internaat van het jezuïetencollege in Turnhout werd gestuurd, waar al het onderwijs in het Frans werd gegeven.

De jonge dominicaan

Voor zijn verdere studie volgde hij de opleiding bij de dominicanen, naar zijn zeggen ‘een orde van genade en redelijkheid’, waarbij hij in 1934 zou intreden. Opgroeien in een dergelijke religieuze context betekende overigens niet dat de ontwikkelingen in de wereld aan hem voorbijgingen. Integendeel, de katholieke kerk uitte zich in die tijd zeer kritisch over de moderne maatschappij en dat drong ook door tot de studenten. Schillebeeckx was van jongs af aan geïnteresseerd in wat er in de wereld gaande was, want ook thuis werd al volop gediscussieerd over het nieuws en de politiek. Hij was ervan overtuigd dat de kerk midden in de wereld moest staan en dat speelde ook een rol bij zijn keuze voor de orde der dominicanen. Nadat hij zich verdiept had in de levens van de stichters van enkele religieuze orden – Benedictus van Nursia, Ignatius van Loyola, Franciscus van Assisi en Dominicus – koos hij voor deze religieuze orde die haar rol niet zozeer tegenover de wereld zag, maar juist volop in en voor de wereld haar taken wilde uitvoeren: ‘Ik werd getroffen door het evenwichtige van deze heilige, door zijn serene blijdschap, zijn openstaan voor de wereld, zijn accent op theologische studie, die op prediking was gericht. Mijn besluit stond vast: *ik word dominicaan.*’⁶

---

6 Edward Schillebeeckx, *Theologisch testament*, 21.

Schillebeeckx studeerde filosofie in Gent en daarna theologie in Leuven. Zijn filosofische leermeester was pater Domien De Petter, die in 1939 het beroemde *Tijdschrift voor Filosofie* zou oprichten. De Petter publiceerde in het eerste nummer van dat tijdschrift het artikel 'Impliciete intuïtie', waarin hij de – toen nog officieel kerkelijke – neothomistische filosofie confronteerde met de moderne filosofie van Descartes en Kant. Van De Petter leerde Schillebeeckx de klassieke metafysica en kenleer van Thomas van Aquino, maar dan bij de tijd gebracht door het verband te leggen met de filosofie over kennis en de rol van het subject van de fenomenoloog Edmund Husserl en de existentiële filosofen. De filosofie maakte grote indruk op Schillebeeckx en hij zou er zich in zijn vroege werk intensief mee bezighouden, vooral door te publiceren over de filosofie van Thomas van Aquino. Behalve dat Thomas ook tot de dominicaanse traditie behoorde, was onder invloed van denkers als De Petter de behoefte ontstaan zijn gedachtegoed bij de tijd te brengen en te zuiveren van neothomistische misinterpretaties. Schillebeeckx heeft hierbij een belangrijke rol gespeeld door onderzoek te doen naar Thomas' filosofie over God, de kennis en de taal en daarbij volgens goed dominicaanse gewoonte vooral de teksten van Thomas zelf te gebruiken in plaats van hem te lezen door de bril van latere interpreten.

Nieuwe theologie

In een reeks artikelen met de titel 'De Christelijke situatie' constateerde Schillebeeckx vlak na de Tweede Wereldoorlog dat er onder jonge katholieken een nieuw levensgevoel aan het ontstaan was.⁷ Langzamerhand begon men volgens Schil-

---

⁷ Edward Schillebeeckx, 'Christelijke situatie', in: *Kultuurleven* 12(1945), 82-95, 229-242, 585-611.

lebeeckx afscheid te nemen van het oude godsbeeld dat een scherpe scheidslijn trok tussen een bovennatuur en een benedennatuur, een eigen domein voor het goddelijke en een eigen domein voor de mens. Ook de kerk zou baat kunnen hebben bij dit nieuwe levensgevoel van de jonge katholieken, schreef hij: 'De wereld ontvluchten is immers zeer onchristelijk.' Hij was in deze tijd nog kritisch op de mensen die de kerk hadden verlaten: 'broeders en zusters, die in verbittering wellicht of meegesleurd door het levensgetij, een stap te ver hadden gewaagd en uit het traditionele levenskader waren uitgetreden om de menselijke natuur te rehabiliteren los van de genade...' Dat had volgens Schillebeeckx geleid tot een 'zelfverheerlijkende menselijke natuur', een 'godsdienstloos humanisme', en een 'binnennatuurlijke volksverbondenheid' die, zo merkte hij op, uiteindelijk 'destructief zijn gebleken en door de eigen levensbevestigende idealen weer in puin zijn gelegd'. Zijn eigen visie omschreef hij als een christelijk en nederig humanisme, waarbij hij de cultuur zag als uitdrukking van de menselijke vrijheid.

Na de oorlog is niet alleen de wereld voorgoed veranderd, maar ook Schillebeeckx' religieuze omgeving. In Frankrijk was inmiddels een beweging op gang gekomen die kerk en theologie ingrijpend zou beïnvloeden. Een van de voorgangers van deze beweging was de jezuïet Henri de Lubac (1896-1991), die een invloedrijk boek publiceerde over het sociale en politieke karakter van de kerk.⁸ Om zijn theologie te onderbouwen, greep De Lubac terug op de vroegchristelijke theologie van de kerkvaders, maar hij kwam tot verrassende nieuwe conclusies. Hij verbond de opdracht van de kerk met de geschiedenis van de mensheid. De Lubac benadrukte dat de missie van de kerk niet voltooid kan worden als de sociale en politieke orde geen deel uitmaken van deze voltooiing.

---

8 Henri de Lubac, *Catholicisme. Les aspects sociaux de dogme*, Parijs 1938.

Hij zou samen met andere theologen de beweging vormen die bekend is geworden onder de naam ‘*nouvelle théologie*’.⁹ Schillebeeckx zelf was nog te jong om tot deze beweging gerekend te worden, maar hij schreef zijn dissertatie wel in dezelfde geest, en werd daarbij beïnvloed door andere dominicaanse theologen, zoals Marie-Dominique Chenu (1895-1990) en Yves Congar (1904-1995).¹⁰ Al in zijn dissertatie is Schillebeeckx’ theologische talent zichtbaar. Daarin geeft hij bijbelse en historische analyses waarmee hij de theologie van de sacramenten vruchtbaar maakt voor de door velen gewenste hervorming van de liturgische praktijk van zijn eigen tijd. Hij zou de resultaten van zijn studie naar de sacramenten vervolgens publiceren in een boek over het huwelijk en een boek over Christus en de kerk als oersacramenten.¹¹

In 1958 werd Schillebeeckx benoemd tot hoogleraar dogmatiek en geschiedenis van het christendom aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen. Het was een tijd waarin de katholieke kerk in Vlaanderen en Nederland een grote bloei had gekend. De theologische vragen werden gevoed door de in de publieke ruimte zeer zichtbare katholieke cultuur, het Rijke Roomse Leven.

---

9 Gabriel Flynn & Paul Murray (eds), *Ressourcement. A Movement for Renewal in Twentieth Century Catholic Theology*, Oxford 2012.

10 Edward Schillebeeckx, *De sacramentele heilseconomie: Theologische bezinning op S. Thomas’ sacramentenleer in het licht van de traditie en van de hedendaagse sacramentsproblematiek*, Bilthoven 1952.

11 Edward Schillebeeckx, *Christus: Sacrament van de godsontmoeting* [herziene editie van *De Christusontmoeting als sacrament van de Godsontmoeting: Theologische begripelijkheid van het heilsfeit der sacramenten*, Antwerpen 1958], Bilthoven 1959; Edward Schillebeeckx, *Het huwelijk: Aardse werkelijkheid & heilsmysterie*, Bilthoven 1963.

Het Tweede Vaticaans Concilie en het Pastoraal Concilie

De dominante invloed van de katholieke cultuur zou vanaf de jaren zestig afnemen. Dit gebeurde opvallend genoeg op hetzelfde moment waarop de kerk aankondigde zich te gaan bezinnen op de uitdagingen van de moderne tijd, door middel van een grote kerkvergadering: het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965). De hoop die men op het concilie had gevestigd, vertaalde zich in een theologisch enthousiasme dat onder andere zou leiden tot de oprichting door Schillebeeckx van een nieuw Vlaams-Nederlands tijdschrift: *Tijdschrift voor Theologie*. In het eerste nummer van zijn tijdschrift is een document te lezen van de bisschoppen van Nederland over de uitdagingen van het concilie, waarin ‘een innerlijke vernieuwing en hervorming van het katholieke leven verwacht’ werd.¹² Aan het eind van dat document wordt ‘professor dr. E. Schillebeeckx’ bedankt, en zijn bijdrage aan de tekst is dan ook onmiskenbaar. Hij speelde vervolgens tijdens het concilie een actieve rol als adviseur van de Nederlandse bisschoppen.

Schillebeeckx zou als adviseur van de bisschoppen tijdens de vier sessies van het concilie meereizen naar Rome. Voor zijn eigen theologie waren dat belangrijke gebeurtenissen, omdat hij in Rome in contact kwam met de vertegenwoordigers van de nieuwe theologie, met wie hij in 1963 het internationale theologische tijdschrift *Concilium* zou oprichten.¹³ Hij werd niet gevraagd om *peritus*, theologisch adviseur van

---

12 ‘De Bisschoppen van Nederland over het concilie’, *Tijdschrift voor Theologie* 1 (1961), 71-90, hier: 72.

13 Het eerste nummer van *Concilium* verscheen in 1965, met daarin, naast een redactioneel van de bekende Duitse theoloog Karl Rahner en Edward Schillebeeckx, artikelen van de later tot kardinaal gecreëerde Yves Congar, Joseph Ratzinger, de latere paus Benedictus XVI, en anderen. Het tijdschrift is nog altijd een van de grootste theologische tijdschriften ter wereld.

het concilie te worden, waarschijnlijk als gevolg van het feit dat hij de auteur was van de in Rome als te progressief ervaren brief van de Nederlandse bisschoppen. In Rome zou Schillebeeckx wel veel vergaderen met *periti*, lezingen voor de bisschoppen schrijven, eigen lezingen houden en vooral heel veel teksten en commentaren schrijven, die soms in grote oplagen en in verschillende talen werden verspreid.

Schillebeeckx bleef de adviseur van de Nederlandse bisschoppen, ook tijdens het Pastoraal Concilie (1966-1970) in Noordwijkerhout. Met dat concilie wilden de bisschoppen de inzichten van het Tweede Vaticaans Concilie en implicaties daarvan voor de Nederlandse kerkprovincie verder doordenken. Dit Nederlandse concilie werd in binnen- en buitenland bekend vanwege de discussie over het priestercelebaat, zeker toen men tijdens een van de laatste sessies koos voor de afschaffing ervan. Deze gebeurtenis was in Nederland het startpunt van een ernstige polarisatie tussen progressieve en conservatieve katholieken. Schillebeeckx werd steeds vaker beschouwd als een exponent van het progressieve kamp, hoewel hij tijdens het Pastoraal Concilie tot terughoudendheid maande en ook steeds het bestaansrecht van meer traditionele opvattingen verdedigde.

Hermeneutiek en christologie

Door de kerkelijke en maatschappelijke discussies van die tijd werd politiek onder invloed van de kritische maatschappijtheorie van Jürgen Habermas en de politieke theologie van Johann Baptist Metz een belangrijk thema in Schillebeeckx' theologie. Onder invloed van deze denkers veranderde de aard van Schillebeeckx' theologie ingrijpend. De reden hiervoor is het feit dat de hermeneutiek, de theorie over de grondprincipes van de interpretatie, haar intrede deed in de theologie. De hermeneutiek is volgens Schillebeeckx een me-

thode om de christelijke boodschap in het algemeen en de bijbelse teksten in het bijzonder te kunnen verstaan binnen het denkkader van de moderne tijd, en daarbij trouw te blijven aan Gods woord. Bovendien is de hermeneutiek een instrument om de christelijke interpretatie van de werkelijkheid te verantwoorden en uit te leggen aan mensen die er een andere interpretatie of geloof op nahouden.¹⁴ Eigenlijk was de hermeneutiek de explicitering van Schillebeeckx' theologische inzet, die gericht was op een goed verstaan van de traditie enerzijds, en op het belang voor mensen in de actuele situatie anderzijds. Dat die inzet theologisch gemotiveerd was, kon nu met behulp van de hermeneutische reflectie duidelijk worden gemaakt. Die maakte het voor Schillebeeckx immers mogelijk om te wijzen op een nieuw theologisch fundament, namelijk dat ook de menselijke ervaring en interpretatie manieren kunnen zijn waarmee en waarin God zich openbaart in de geschiedenis.

Na het concilie hield Schillebeeckx zich weer intensiever dan daarvoor bezig met de colleges in Nijmegen, die over hermeneutiek en christologie gingen.¹⁵ Ondertussen was hij begonnen met de voorbereidingen voor een boek over de historische Jezus dat uiteindelijk deel één van een trilogie zou moeten worden. Voor het eerste deel, *Jezus, het verhaal van een levende*, verdiepte hij zich uitgebreid in de nieuwste exegetische literatuur.¹⁶ Dit leidde tot een intensieve studie van de evangeliel verhalen over de geschiedenis van Jezus van Nazaret tot en met de vastlegging van Jezus' leven op schrift.

---

14 Edward Schillebeeckx, *Geloofsverstaan: Interpretatie en kritiek* [Theologische peilingen, deel V], Bloemendaal 1972, 9.

15 Voor Schillebeeckx' colleges en de ontwikkeling van zijn denken die daarin te vinden is, zie: Ted Schoof, "'...een bijna koortsachtige aandrang...': Schillebeeckx 25 jaar theoloog in Nijmegen', in: Hermann Häring e.a. (red.), *Meedenken met Edward Schillebeeckx: Bij zijn afscheid als hoogleraar te Nijmegen*, Baarn 1983, 11-39.

16 Edward Schillebeeckx, *Jezus, het verhaal van een levende*, Baarn 1974.

Het resultaat was een theologie die stevig verankerd was in de exegese. Het tweede deel van de trilogie, *Gerechtigheid en liefde*, wordt samen met het eerste deel tot zijn belangrijkste werk gerekend.¹⁷ In dit deel bespreekt hij bijbelse thema's als genade en verlossing, die hij in verband brengt met de antropologie en de politiek van zijn tijd. Het is veruit Schillebeeckx' moeilijkste boek vanwege de omvang, de stijl en de multidisciplinariteit, een samenhang van exegese, dogmatiek, ethiek, antropologie en politieke theorie.

Onderzoeken naar zijn orthodoxie in Rome

Nu hij een nieuwe theologische weg was ingeslagen en ook in het buitenland steeds meer bekendheid kreeg, deed de kerk een onderzoek naar de orthodoxie van zijn theologie. In 1968 waren er al vragen gerezen omtrent zijn werk, maar onder druk van protesten werd dit onderzoek uiteindelijk geseponeerd.¹⁸ Rondom het eerste Jezus-boek werd echter wel een onderzoek gestart, waarbij de Congregatie van de Geloofsleer Schillebeeckx in 1976 een aantal vragen over dat werk voorlegde.¹⁹ Die vragen betroffen met name de historische methode, het vermeende primaat van de *menselijke* Jezus, het profeetschap van Jezus als ontkenning van zijn messiaanse kwaliteiten, de drie-eenheid en de onbevleete ontvangenis. Er had kortom een grondig theologisch-inhoudelijk onderzoek plaatsgevonden, waarna bij de Congregatie twijfels waren gerezen of de *goddelijkheid* van Christus in zijn werk wel

---

17 Edward Schillebeeckx, *Gerechtigheid en liefde: Genade en bevrijding*, Baarn 1977.

18 Over dit eerste onderzoek, zie: R. Auwerda, *Dossier Schillebeeckx: Theoloog in de kerk der conflicten*, Baarn 1969.

19 Ted Schoof (red.), *De zaak Schillebeeckx: Officiële stukken* [Uitgegeven onder auspiciën van het Tijdschrift voor Theologie], Bloemendaal 1980. Zie ook het themanummer van *Tijdschrift voor Theologie*: 'De zaak Schillebeeckx: reflecties en reacties', *Tijdschrift voor Theologie* 20 (1981).

voldoende gewaarborgd was. Schillebeeckx zou, behalve in zijn antwoorden direct gericht aan de Congregatie, ook uitvoerig reageren met een intermezzo op schrift na het tweede deel van de trilogie: *Tussentijds verhaal over twee Jezusboeken*.²⁰ Het zou nog ruim een jaar na het laatste gesprek in Rome in 1979 duren tot dit onderzoek werd afgesloten.²¹ In een brief van 20 november 1980 wordt Schillebeeckx gevraagd zijn antwoorden publiek te maken en ten aanzien van enkele aanhoudende twijfels aan de kant van de Congregatie, met name over de verhouding van openbaring en ervaring, het leergezag te volgen.

Een volgende publicatie over het kerkelijk ambt gaf opnieuw aanleiding tot problemen met het leergezag. De Congregatie voor de Geloofsleer vroeg Schillebeeckx op 13 juni 1984 in een brief afstand te nemen van hetgeen hij daarin eind jaren zeventig geschreven had, goeddeels als reactie op wat hij, als vele anderen, had gezien als een kerkelijke nood-situatie.²² Hij zou moeten instemmen met de leer van de kerk zoals verwoord in de brief van de Congregatie aan de bisschoppen van de katholieke kerk die ging over enkele vragen met betrekking tot de bediening van de eucharistie, *Sacerdotium ministeriale*, van 6 augustus 1983. Hij belooft er in een nieuw boek uitgebreid op in te gaan. Dat boek komt er en is getiteld *Pleidooi voor mensen in de kerk*, dat eindigt met de verklaring dat ‘een groter vertrouwen van de kerkelijke leiding op de Geest Gods die niet alleen in “de hiërarchie”, maar ook in de kerkgemeenschap, zelfs daarbuiten in wereldlijke

---

20 Edward Schillebeeckx, *Tussentijds verhaal over twee Jezusboeken*, Bloemendaal 1978.

21 De brief met daarin het eindoordeel van de Congregatie is opgenomen in de Engelse vertaling van *De zaak Schillebeeckx*, vgl. Ted Schoof (ed.), *The Schillebeeckx Case*, New York 1981, 141-144.

22 Edward Schillebeeckx, *Basis en ambt: Ambt in dienst van nieuwe gemeentevorming*, Bloemendaal 1979.

gebeurtenissen, een onnaspeurbare rol speelt, ... onder blijvend maar terughoudend toezicht (episkôpè) van het pastorale ambt van het kerkelijk magisterium' de vitaliteit van de kerk ten goede zou komen. Hij beweerde daarom zijn nieuwe boek geschreven te hebben in de lijn van het oude boek over het ambt, 'zij het met niet onbelangrijke correcties'.²³ Hierop verklaarde Joseph Ratzinger als prefect van de Congregatie voor de Geloofsleer in een notificatie van 15 september 1986 dat Schillebeeckx vasthield aan een opvatting over het ambt die volgens de congregatie in strijd is met de leer van de kerk.²⁴ Een nadrukkelijke veroordeling bleef echter uit.

Laatste jaren

Na zijn boeken over de kerk en de ambtstheologie, en na de bundeling van zijn preken, verscheen het langverwachte derde deel van de christologische trilogie dat over de kerk zou moeten gaan, *Mensen als verhaal van God*.²⁵ Het boek opent met de zin: *Extra mundum nulla salus* – buiten de wereld geen heil. Dit is een variatie op *extra ecclesiam nulla salus* – buiten de kerk geen heil. Ook in zijn latere publicaties, zo blijkt, is 'wereld' voor Schillebeeckx een centrale categorie. Hij benadrukte dat de kerk zich het heil niet exclusief kan toe-eigenen, ook al is zij een noodzakelijk middel om het heil in de wereld present te stellen. In de serie lezingen *Als politiek niet alles is...* *Jezus in de westerse cultuur* had hij aangekaart dat kerken en godsdiensten soms sektarisch, klerikaal en a-politiek zijn, precies omdat ze vergeten dat ze teken zijn van Gods

---

23 Edward Schillebeeckx, *Pleidooi voor mensen in de kerk: Christelijke identiteit en ambten in de kerk*, Baarn 1985, 262.

24 <<http://www.rkddocumenten.nl/index.php?docid=189>>. Laast geraadpleegd op 23 februari 2019.

25 Edward Schillebeeckx. *Mensen als verhaal van God*, Baarn 1989.

heil in de wereld. In een brief aan de deelnemers van een conferentie over zijn theologie schreef Schillebeeckx dat zijn ‘*extra mundum nulla salus*’ door velen was misverstaan, alsof hij met het vervangen van het woord ‘*ecclesiam*’ door het woord ‘*mundum*’ de wereld en haar mensen te veel de hoofdrol had gegeven. Maar, zo schreef hij, die critici vergeten dat het woord ‘*salus*’ een godsnaam is. In feite is ‘heil’ het kernwoord van Schillebeeckxs theologie en in zijn werk zocht hij steeds opnieuw naar tekenen van het heil in de wereld: ‘Gods scheppend handelen in de geschiedenis in en door mensen tot heil van mensen.’²⁶

In de jaren negentig zou Schillebeeckx nog zijn korte memoires publiceren in *Theologisch testament: Notarieel nog niet verleden*, en schreef hij enkele artikelen voor *Tijdschrift voor Theologie*. Het laatste ging over rituelen en sacramenten en bood enig inzicht in zijn plannen voor een nieuw boek over de sacramenten.²⁷ Dat boek kwam er uiteindelijk niet. Edward Schillebeeckx stierf op 23 december 2009, op 95-jarige leeftijd. Zijn dood kreeg veel media-aandacht, ook ver buiten Nederland, in kranten, tijdschriften en op internet.

Vier teksten over God in een seculiere cultuur

De vier teksten in deze bundel zijn gepubliceerd tussen 1968 en 1996 en bestrijken dus bijna dertig jaar van Schillebeeckx’ leven. In elke tekst bespreekt hij een aspect van de relatie tussen geloof en de moderne cultuur die in snel tempo veranderde. Een van de teksten, ‘God the Living One’, verscheen

---

26 Edward Schillebeeckx, ‘Letter to the Participants’, in: Lieven Boeve, Frederiek Depoortere, Stephan van Erp (eds), *Schillebeeckx and Contemporary Theology*, Londen/New York 2010, xiv-xv.

27 Edward Schillebeeckx, ‘Naar een herontdekking van de christelijke sacramenten: Ritualisering van religieuze momenten in het alledaagse leven’, in: *Tijdschrift voor Theologie* 40 (2000), 164-187.

nooit in het Nederlands en is speciaal voor deze uitgave naar het Nederlands vertaald.²⁸ De andere teksten verschenen in het door hemzelf opgerichte *Tijdschrift voor theologie* en in *Tijdschrift voor geestelijk leven*, waarvan hij decennialang redactielid was. Geen van de teksten verscheen ooit in boekvorm. Samen geven ze, juist omdat ze dertig jaar bestrijken, een goed beeld van Schillebeeckx' denken over secularisatie en cultuur. Maar ze geven ook een goed tijdsbeeld van de ontwikkelingen in kerk en theologie na het Tweede Vaticaans Concilie. In elk artikel komt een thema aan de orde dat op dat moment actueel was.

De kerk in de wereld

Na het concilie was Schillebeeckx zeer actief en zijn theologie raakte wereldwijd bekend. Hij publiceerde enkele artikelen en een boek over de eucharistie. Hierin beschreef hij hoe moderne mensen de werkelijke aanwezigheid van Christus in de eucharistie kunnen verstaan. Het concilie had dan wel gesproken over de nieuwe rol van de kerk in de wereld, maar niet over de consequenties van Gods aanwezigheid in de wereld voor de gelovige visie op de werkelijkheid. Schillebeeckx gebruikte de nieuwe filosofische inzichten van het structuralisme om uit te leggen hoe brood en wijn veranderen in het lichaam en bloed van Jezus Christus. Hij las in deze periode veel nieuwe filosofie en werd blijvend beïnvloed door de kritische theorie. In dezelfde periode gaf hij ook een serie lezingen over hermeneutiek op uitnodiging van enkele universiteiten in de Verenigde Staten. Over die reis deed hij verslag in het tijdschrift *De Bazuin*.²⁹ Zijn theologie onder-

---

²⁸ De oorspronkelijke Nederlandse versie die ongetwijfeld ten grondslag lag aan de Engelse vertaling is nooit gepubliceerd en is tot op heden ook niet teruggevonden in het Schillebeeckx-archief.

²⁹ Edward Schillebeeckx, 'Katholiek leven in de Verenigde Staten', in: *De Ba-*

ging in die tijd een radicale verandering, die hij later zou beschrijven als een afscheid van de metafysica. Als gevolg van een groeiend hermeneutisch bewustzijn werden interpretaties van de actuele, historische situatie een primaire bron van zijn theologie. De ontdekking van geschiedenis, ervaring en interpretatie als theologische bronnen had een grote impact op zijn denken. Naar zijn eigen zeggen markeerde dit de overgang van een abstracte theologie naar een die oog had voor de concreetheid van het menselijke leven.

In dezelfde periode hield hij zich bezig met het fenomeen van de secularisatie, vooral naar aanleiding van zijn ervaringen in de Verenigde Staten. In meerdere artikelen probeerde hij er uiteenlopende aspecten van te belichten. In het eerste artikel in deze bundel – ‘Het nieuwe Godsbeeld, secularisatie en politiek’ – zegt hij ontevreden te zijn met wat hij er tot dan toe over heeft gezegd en probeert hij tot een nieuwe synthese te komen.³⁰ De toon van het artikel is van het begin af aan kritisch en hij schrijft dat de secularisatiethese volgens hem een mythe is. In de Verenigde Staten zag hij de technologische vooruitgangscultuur die sterk op de toekomst was gericht, maar daardoor niet noodzakelijk onreligieus was. Integendeel, volgens hem bood de nieuwe tijd mogelijkheden om opnieuw religieus te worden en wel in een verbeterde vorm. Het vooruitgangsgeloof was in de plaats gekomen van de valse hoop die men lange tijd aan het christendom had ontleend door de angst voor een onzekere toekomst te bezweren met de christelijke hoop. Secularisering was volgens hem daarom een belangrijk, zuiverend aspect van het christelijk geloof, omdat de valse hoop nu werd geprojecteerd op de verwachtingen van de economische en technologische voor-

---

zuin 51 nr. 17 (21 januari 1968), 1–6.

30 Edward Schillebeeckx, ‘Het nieuwe Godsbeeld, secularisatie en politiek’, in: *Tijdschrift voor Theologie* 8 (1968), 44–65.

uitgang. Dit leidde echter niet tot een nieuwe ideologie die de moderne tijd definitief zou zien als een onttoverde cultuur waarin de religies hun belang hadden verloren. Kerkverlating bijvoorbeeld betekent nog niet dat God dood is, zoals door sommige Amerikaanse theologen van dat moment werd beweerd. En dat men was gaan geloven in de vooruitgang betekende ook niet noodzakelijk dat men minder religieus was geworden. In plaats van het geloof af te schaffen, moest men volgens Schillebeeckx juist zoeken naar een God die moderne mensen kan aanspreken.

Hij zag nieuwe mogelijkheden daartoe in de wijze waarop de moderne tijdgeest op de toekomst is gericht. In plaats van de christelijke God dood te verklaren, wees hij op kansen voor de ontwikkeling van een nieuw godsbegrip dat wordt gekenmerkt door toekomst en belofte, een beeld van een God waarop mensen kunnen vertrouwen. De God van het christelijk geloof is een komende God die de geschiedenis zal vernieuwen en precies hierin bestond volgens Schillebeeckx het kritisch potentieel van het christendom. De christelijke toekomstverwachting was naar zijn mening ook opener dan die van de socialisten en de liberalen, die elk op hun eigen wijze in een zekere toekomst met een duidelijke en onafwendbare uitkomst geloven. In tegenstelling tot deze seculiere visies op de toekomst kan de theologie laten zien hoe de beloofde toekomst al in de wereld werkzaam is, en dat de geschiedenis al op weg is naar heil en verlossing, maar enkel door God voltooid kan worden. Op basis hiervan beschreef Schillebeeckx de wereldgeschiedenis als een plaats van 'heilige bestaansmogelijkheden', een gegeven opdracht om de beloofde toekomst mee te voltrekken.

Buiten de wereld geen heil

De wereld is dus volgens Schillebeeckx de plaats waar God gevonden kan worden. Geloof heeft niet zozeer te maken met een speciale spirituele aanleg of met bijzondere rituelen. Het is eerder een respons op een ervaren werkelijkheid. In het artikel 'God the Living One', dat Schillebeeckx speciaal schreef voor het Britse theologische tijdschrift van de dominicanen, *New Blackfriars*, is de technologische vooruitgang opnieuw aanleiding om na te denken over het godsbegrip in een seculiere cultuur.³¹ Veel van wat hij hierin schrijft, is gebaseerd op de laatste delen van het boek *Gerechtigheid en liefde*.

Meer dan in zijn artikelen uit de jaren zestig speelt het begrip 'bevrijding' vanaf half de jaren zeventig een prominente rol in zijn theologie. Hieruit blijkt dat Schillebeeckx' denken was beïnvloed door de bevrijdingstheologie, een beweging in de kerk die vond dat de kerk vooral met de armen moest zijn. Mensen zijn met behulp van allerlei moderne middelen op zoek naar zelfbevrijding, zo constateert hij. Ze slagen daar nooit helemaal in en in hun pogingen om zichzelf te redden, veroorzaken ze vaak de armoede en het lijden van anderen. Als men tegenwoordig over God wil spreken, dan zal men dus aandacht moeten besteden aan deze vaak ook falende vormen van menselijke bevrijding. Zonder iets te betekenen voor het lijden van mensen in de marge van de moderne vooruitgang blijft het spreken in termen van 'Gods heilsgeschiedenis' een abstractie. Gods heil en menselijke bevrijding vallen volgens Schillebeeckx niet samen en men moet ervoor waken dat men de roep om emancipatie niet met de heilsgeschiedenis vereenzelvigt. Het verschil is dat menselijke bevrijding noodzakelijk begrensd is en bovendien vaak gedoemd te misluk-

---

³¹ Edward Schillebeeckx, 'God, the Living One', in: *New Blackfriars* 62 nr. 375 (Sept. 1981), 357-370 (Ned. vertaling: Huub Stegeman en Stephan van Erp).

ken, vooral wanneer men in totalitaire zin aanspraak maakt op een of andere vorm van universaliteit, zoals in het stalinisme of nazisme. Het verschil tussen menselijke en goddelijke bevrijding moet ook niet te groot gemaakt worden, aldus Schillebeeckx, want het gevolg daarvan is vaak dat men het geloof beperkt tot een spiritueel domein waarin het louter wordt beschouwd als interpretatie of visie, zonder enige werkelijkheidswaarde. Het geloof in de christelijke God is echter geen spirituele dimensie waarmee men de wereld in een ander licht kan zien. De gelovige interpreteert menselijke bevrijding niet als heil, maar neemt deze als zodanig waar, als ‘de absolute betekenis van een historisch feit’.

Schillebeeckx maakt in dit artikel een fundamenteel onderscheid tussen ‘religie’ en ‘theologie’. Religie is de uitdrukking van de symbolische verbeelding, waarmee men bepaalde gebeurtenissen in de wereld thematiseert of vormgeeft. Theologie bestaat primair uit het luisteren naar de werkelijkheid van God in de wereld. Schillebeeckx maakt hier een belangrijk onderscheid tussen symbool en werkelijkheid, waarbij de mogelijkheidsvoorwaarde voor de theologie niet de symbolische interpretatie is, maar de objectieve goddelijke werkelijkheid. Daarom kan de theoloog Gods aanwezigheid ook waarnemen in de hele wereld en in het dagelijkse leven. Het materiële object van de theologie is de wereld zelf waarin de ervaringen van God plaatsvinden. De theologie moet daarbij volgens Schillebeeckx echter wel een traditionele of kerkelijke geloofstaal blijven spreken, ook al is zij gebaseerd op seculiere ervaringen, want het is maar in die specifieke taal dat God uitgedrukt kan worden.

Het heil waarover de christelijke gelovige spreekt, wordt gerealiseerd in wat hij de ‘profane wereldgeschiedenis’ noemt. Zo komt hij tot zijn beroemde adagium *extra mundum nulla salus*, buiten de wereld geen heil. Dit is een variatie op de traditionele uitspraak *extra ecclesiam nulla salus*, buiten de kerk geen

heil. Men heeft Schillebeeckx wel eens verweten dat hij hiermee de rol van de kerk ondergeschikt maakte aan die van de seculiere cultuur. Hij zou te weinig kritisch hebben gestaan tegenover de secularisatie en zo hebben bijgedragen aan het einde van het christendom in de westerse cultuur. Dat was echter precies het tegenovergestelde van wat hij wilde bereiken. Het ging hem er niet om na de constatering dat God zich overal kan openbaren, vervolgens de kerk af te schaffen. Integendeel, het gelovige inzicht dat God zich in de wereld kenbaar maakt in de goedheid en de gerechtigheid die daar plaatsvinden, stelt de kerk in staat om er teken en instrument van te worden. Het heil is geopenbaard aan wie het is gegeven en er vindt dus een annexatie van het heil plaats in de joods-christelijke traditie. Het moet wel worden beleden als kerk, die zo tot sacrament van de wereld wordt, tot teken van Gods heil. Schillebeeckx zegt het zo: De liefde van God en de liefde van mensen is één enkele onschendbare deugd. Op grond van dit uitgangspunt kan een theologische interpretatie van de secularisatie leiden tot een hernieuwd geloof, waarin de kerk zich kan ontdoen van een valse, abstracte hoop en kan deze vervangen door een vertrouwen op een God die aanwezig komt in de wereld.

Mystiek en politiek

In het volgende artikel, 'Spreken over God in een context van bevrijding', werkte Schillebeeckx zijn idee van de objectieve werkelijkheid van God in de wereld als uitgangspunt voor geloof verder uit, maar nu nog veel politieker dan voorheen.³² De heilsgeschiedenis wordt zichtbaar in de seculiere wereldgeschiedenis, maar toch vallen deze twee vormen van geschiedenis niet met elkaar samen. Er gebeuren immers

---

³² Edward Schillebeeckx, 'Spreken over God in een context van bevrijding', in: *Tijdschrift voor geestelijk leven*, 40 (1984), 7-24.

dingen in de wereld die we beschouwen als in tegenspraak zijnde met wat we onder heil verstaan. Juist in deze ervaren tegenspraak nemen we volgens Schillebeeckx Gods werkelijkheid waar. Gelovigen ervaren de afwezigheid van God in onrechtvaardige machtsverhoudingen. In de opstand tegen het onrecht ervaart de gelovige volgens hem een intens contact met God. In zijn boeken noemde hij dit de negatieve contrastervaring, een ervaring van God in het tegendeel van wat God bedoeld heeft: het menselijk lijden. De godservaring die Schillebeeckx hier beschrijft, is geen antwoord op misstanden, of een moreel oordeel tegenover de misstanden in de wereld, maar een uitdrukking van de ervaring van een levende God, die zich kennen laat in het verzet tegen onrecht. Geloof en de roep om bevrijding gaan dus hand in hand. 'Bevrijdende God', dit is de naam van de Heer, ook van de Vader van Jezus de Christus, zo schrijft hij. Voor Schillebeeckx is dit de reden dat mystiek en politiek altijd elkaars hart moeten vormen. Geloof zonder politiek verwordt al snel tot abstracte innerlijkheid of sentimentaliteit. Politiek zonder gebed of mystiek kan gewelddadig worden.

Dit verband van mystiek en politiek heeft consequenties voor de kerken die volgens hem in dit artikel aan een volgende 'reformatie' toe zijn. Die reformatie bestaat in het 'ontdoen van de liberaal-burgerlijke ontpolitiserings van het christelijk geloof om in kritische solidariteit gezamenlijk verantwoordelijkheid op te nemen voor andermans vrijheid'. Het gaat Schillebeeckx hier dus om de bescherming van de vrijheid van de ander, zonder nieuwe vijandsbeelden op te roepen. Christelijke vrijheid is volgens hem daarom vaak het tegenovergestelde van burgerlijke vrijheid of mijn vrijheden die vaak ten koste gaan van andermans vrijheid. Daarom moeten de kerken naar zijn mening vooral met de oren van de armen en verdrukten luisteren naar wat vandaag de dag de boodschap van het evangelie zou kunnen zijn. Wat men dan

kan horen, beschrijft Schillebeeckx met de term ‘humanum’, het ultiem kwetsbare en menselijke zoals dat in Jezus Christus is geschonden.

Religies en macht

In het laatste artikel van dit boek, ‘Cultuur, godsdienst en geweld’, keerde Schillebeeckx op late leeftijd terug bij het thema ‘secularisatie’.³³ Hij schreef het in het midden van de jaren negentig. In die tijd ontstaat er een discussie over de vraag of religies inherent gewelddadig zijn. Het was ook de tijd waarin men meende ‘pluralistisch’ en ‘postmodern’ te zijn, wat volgens Schillebeeckx de kerk en de theologie met nieuwe uitdagingen confronteerde. Hij constateert in deze tekst dat in de westerse, complexe en gefragmenteerde samenleving alle referentiepunten zijn verdwenen. Hierdoor zijn voor velen de samenleving en haar instellingen niet meer te overzien. Dat heeft bijvoorbeeld gevolgen voor visies op politiek leiderschap. Vanwege de ondoorzichtigheid van cultuur en samenleving is men tegenwoordig snel wantrouwig tegenover machthebbers. Dat geldt ook voor de kerken waarin gezagsdragers ongeloofwaardig zijn geworden vanwege machtsmisbruik. Elk vanzelfsprekend beroep op gezag werkt averechts en roept enkel meer verzet op. Zo is het religieuze vreemd geworden aan de postmoderne cultuur en daarom ook cultureel irrelevant; het spreekt de mensen niet meer aan. Paradoxaal genoeg, zo constateerde Schillebeeckx al ver voor 9/11, viert het religieuze hoogtij, en hij merkte op dat dit ondanks, of wellicht mede vanwege de secularisatie het geval is. ‘Secularisatie mag dan vervreemden van het instituut kerk, synagoge, pagode of moskee, en dus rand-

---

³³ Edward Schillebeeckx, ‘Cultuur, godsdienst en geweld. Theologie als onderdeel van een cultuur’, in: *Tijdschrift voor theologie*, 36 (1996), 387-404.

of onkerkelijkheid en alternatieve levenswijzen in het leven roepen, wegens haar specialistische fragmentering stuwt zij de mens anderzijds naar een nieuw oplevende “religiositeit” en “holisme”, in velerlei (soms bizarre) richtingen.’ Het was de tijd waarin new age-bewegingen populair waren, maar ook neo-orthodoxe stromingen binnen de kerken. Het waren de eerste tekenen dat men de secularisatiethese zou gaan beschouwen als een vergissing.

Het zou niet lang duren tot godsdienstsocioloog Peter Berger, nota bene degene die de secularisatietheorie mede vorm had gegeven, het einde van de – achteraf ten onrechte veronderstelde – secularisatie zou inluiden. Schillebeeckx zag in de jaren zestig zowel de grenzen als de positieve aspecten van de seculiere cultuur. Secularisatie en ontkerkelijking hebben volgens hem het geloof niet onmogelijk gemaakt omdat men de kerk nodig zou hebben om te kunnen inzien dat God bestaat. De kerk is eerder de gemeenschap die het beleefde geloof blijvend tot uitdrukking moet brengen. In een discussie met theoloog Erik Borgman, die vaak wordt gezien als Schillebeeckx’ geestelijke opvolger in Nederland, herhaalt hij zijn standpunt over de kansen voor het geloof in een seculiere cultuur.³⁴ Borgman beweerde volgens Schillebeeckx dat hij het christelijk geloof als een voorgegeven interpretatiekader beschouwde. Hij verzet zich echter tegen die karakterisering door zijn eigen leerling. Ook al is het zo, aldus Schillebeeckx, dat de christelijke traditie een voorgegeven is, op basis waarvan mensen hun ervaringen interpreteren, toch is het de levende relatie tussen God en mensen die het geloof vormt. Niet een christelijke of kerkelijke bril vormt de inhoud van het geloof, maar een ervaren relatie

---

³⁴ Zie het artikel van Erik Borgman, ‘Van cultuurtheologie naar theologie als onderdeel van de cultuur. De toekomst van het theologisch project van Edward Schillebeeckx’, in: *Tijdschrift voor Theologie*, 34 (1994), 335-360, 359.

met een levende God, die vervolgens het interpretatiekader vormt van de kerk.

In het verzet tegen onvrijheid, machtsmisbruik en geweld wordt Gods heil als een levende werkelijkheid ervaren. Juist in een pluralistische tijd moet men dat geloof volgens Schillebeeckx niet relativëren als een subjectieve interpretatie tussen andere interpretaties. Men denkt tegenwoordig het gewelddadige karakter van religies te kunnen bestrijden door een al te postmoderne relativering van het absolute karakter van religieuze aanspraken. Maar door die relativering worden volgens hem allerlei impliciete vooronderstellingen veronachtzaamd, wat ook tot geweld kan leiden. Religieus geweld komt immers niet enkel voort uit de pretentie van een godsdienst die zich de enig ware acht, maar is vaak ook het gevolg van de verkeerde vooronderstelling dat geloof in God de onmiddellijke waarborg is van de bestaande of gewenste sociaal-politieke orde. Alleen de godsrelatie, het geloof dat voortkomt uit de ervaring van de levende God, kan dit geweld doorbreken, aldus Schillebeeckx. En zo is de cirkel in zekere zin rond: zoals de secularisatie in de jaren zestig het geloof zuiverde van allerlei valse hoop, zo is het nu het geloof dat de secularisatie kan zuiveren van haar valse pretentie zelf het hart van een vreedzame cultuur te kunnen vormen. Schillebeeckx zou eerder zeggen dat we kunnen geloven in een seculiere cultuur om zo aan een wereld van vrede en gerechtigheid te kunnen bouwen.

Literatuur

- Borgman, Erik, *Edward Schillebeeckx: een theoloog in zijn geschiedenis. Deel I: Een katholieke cultuurtheologie (1914-1965)*, Baarn 1999.
- Bos, Maarten van den & Stephan van Erp, *Een gelukkige theoloog. Honderd jaar Edward Schillebeeckx*, Nijmegen 2014.
- Erp, Stephan van (red.), *Trouw aan Gods toekomst. De blijvende betekenis van Edward Schillebeeckx*, Amsterdam 2010.
- Erp, Stephan van & Lieven Boeve & Martin Poulson, *Grace, Governance, and Globalization*, Londen 2017.
- Erp, Stephan van & Daniel Minch, *T&T Clark Handbook of Edward Schillebeeckx*, Londen 2019.
- Kennedy, Philip, *Schillebeeckx* [Outstanding Christian Thinkers], Londen 1993.

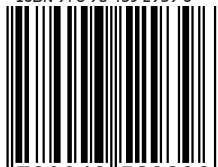
De Vlaamse theoloog **Edward Schillebeeckx** (1914-2009) zag de moderne tijd als een nieuwe kans om religie en geloof op hun waarde te schatten. Volgens hem is in de cultuur Gods stem te horen als een kritiek op eenieder die denkt de waarheid in pacht te hebben.

Edward Schillebeeckx was wereldwijd een van de invloedrijkste theologen van de twintigste eeuw. Zijn analyse van de blijvende betekenis van het christelijk geloof in een seculiere tijd is hoogst actueel. *God de levende* bevat vier teksten over geloof, cultuur en politiek, waarvan er een speciaal voor deze editie in het Nederlands is vertaald. De niet eerder in boekvorm verschenen teksten worden ingeleid door Stephan van Erp, professor fundamentele theologie aan de KU Leuven.

KokBoekencentrum.nl
UITGEVERS | UTRECHT

NUR 700
ISBN 978 90 435 2939 6

9 789043 529396